

УДК 631.115 (1.6.7)
JEL Classification: Q 12, Q 13

DOI: 10.37332/2309-1533.2020.1-2.10

Свиноус І.В.,
д-р екон. наук, професор,
завідувач кафедри обліку і оподаткування,
Гаврик О.Ю.,
канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри обліку і оподаткування,
Биба В.А.,
канд. екон. наук,
асистент кафедри менеджменту,
Білоцерківський національний аграрний університет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Svynous I.V.,
dr.sc.(econ.), professor, head at the
department of accounting and taxation,
Havryk O.Yu.,
cand.sc.(econ.), associate professor at the
department of accounting and taxation,
Byba V.A.,
cand.sc.(econ.), assistant
at the department of management,
Bila Tserkva National Agrarian University

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CREATION AND FUNCTIONING OF FARMS

Постановка проблеми. Розвиток форм і методів господарювання є невід'ємною частиною історії людства, оскільки на основі накопичених знань і досвіду суспільство протягом багатьох століть намагається знайти адекватні відповіді на життєво важливі проблеми власності на землю і засоби виробництва, вибору найефективніших форм господарювання, здатних забезпечити на практиці узгодженість дій суб'єктів з різними економічними інтересами. Відомо, що уявлення людей про господарство та процеси, пов'язані з його розвитком, стали важливою частиною ще античної філософії, а в подальшому предметом особливої науки про домогосподарство – економіки.

Базовими основами розвитку фермерських господарств є: оптимізація основних видів господарської діяльності з метою раціонального використання складових ресурсного потенціалу; задоволення купівельного попиту в сільськогосподарській продукції та продовольстві всіх категорій населення; ефективне використання сільськогосподарських угідь на основі поступового підвищення культури землеробства; забезпечення максимальної зайнятості членів домогосподарств і найманої робочої сили. Їх практична реалізація дає підставу використовувати поняття «підприємець» і «господар». З огляду на це, ефективне функціонування суб'єктів господарської діяльності корпоративного сектору аграрної економіки можливе за умови відповідності так званій абстрактній моделі «ідеального» типу підприємця-селянина в особі голів і членів фермерського господарства.

Отже, ефективне функціонування фермерського господарства можливе за умови, якщо селянин-підприємець, як керівник, виступає у якості ініціатора, що спрямовує всі види виробничих ресурсів в єдиний процес виробництва сільськогосподарської продукції. При цьому він повинен брати на себе виконання найбільш складних завдань щодо прийняття управлінських рішень стосовно подальшого функціонування свого фермерського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем діяльності фермерських господарств будується на теоретичній спадщині М. Вавилова, М. Кондратьєва, П. Маслової, М. Макарова, І. Посошкова, П. Столипіна, М. Туган-Барановського, О. Чаянова, А. Челінцева, А. Енгельгардта і багатьох інших.

Наукові праці зазначених вище науковців є значним внеском у вивчення питань розвитку фермерських господарств. Водночас щодо сучасного етапу існує необхідність у поглибленні окремих теоретичних аспектів виникнення й розвитку фермерських господарств, активізації їх функціонування та удосконалення діяльності у нинішніх умовах.

Постановка завдання. Метою статті є поглиблення теоретико-методичних засад створення і функціонування фермерських господарств та розкриття їх економічної природи та специфіки в нинішніх умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Деталізований аналіз моделей поведінки селянських господарств свідчить, що вони різняться за трьома основними показниками: переліком складових, які враховуються при побудові моделі поведінки; інформаційною складовою; набором зовнішніх чинників, які впливають на їхню поведінку. Так, Ф. Елліс виділяє п'ять варіантів інтерпретації поведінки селянських господарств. «Модель селянина, який максимізує дохід» та «модель орендаря» базуються на класичній теорії максимізації прибутку. Водночас, Т. У. Шульц зазначає, що поведінка селян у країнах, що розвиваються, не характеризується певною специфікою [1]. Причина неефективності цієї поведінки полягає у зовнішніх несприятливих умовах, а саме в бідності, тобто низькому рівні розвитку економіки в цілому. Дослідник зазначає, що «селяни ефективні, але бідні». Варто наголосити, що саме цей варіант поведінки характерний для малих фермерських господарств України, які спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва.

Третій варіант поведінки, відповідно до теорій Елліса, одержав назву «селянин, який ухиляється від ризику» і включає в себе розробки Дж. А. Румассета, М. Ліптонома, Г. Бінсвангерома, Т. Вокерома і Н. Джоджа. Основним чинником у досліджуваній моделі поведінки селянських господарств є невизначеність, яка впливає на поведінку селян, що спричинена несприятливими природними явищами, коливаннями кон'юнктури ринку, невизначеністю земельних відносин, непередбачуваним втручанням держави і т. д. У цих умовах малі господарства, в наслідок свого невеликого масштабу, є дуже вразливими й обирають найбільш консервативний тип поведінки, який вони розглядають як менш ризиковий [2]. Ризик для селянина допустимий лише в тих межах, які не ведуть до руйнації буття сім'ї через неврожаї та інші негаразди. Як наголошував О. В. Чаянов: «Селянське господарство існує при мінімальному звертанні до ринку, лише в міру утворення надлишкового продукту. Його головна мотивація – виробництво продуктів для родини...» [3]. Оцінюючи, нинішній стан фермерських господарств, можемо констатувати, що даний тип моделі поведінки характерний для більшості малих і середніх фермерських господарств України.

Наступні два типи поведінки селянських господарств – це модель «селянина, що ухиляється від важкої праці», що базується на результатах досліджень Дж. В. Мейлора, А. Сена і С. Накаїми, і модель «фермерського селянського господарства», що ґрунтується на постулатах теорії «нової домашньої економіки» Г. Беккера, модель Х. Н. Барнума-Л. Сквайра і А. Ло. У них передбачається, що основною причиною нестандартної поведінки селянських господарств є їх орієнтація на максимізацію не прибутку, а корисності [4]. Ці дві моделі спираються на теорію «трудоспоживчого балансу» О. В. Чаянова.

Результати досліджень переконують, що відмінність розглянутих моделей полягає у тому, що їхні розробники аналізують поведінку господарств при різних зовнішніх умовах. Модель «селянина, що ухиляється від важкої праці» виходить із того, що поведінка селян визначається вибором між відпочинком і доходом. При цьому передбачається відсутність ринку праці та наявність вільного доступу до землі [5].

Прагнучи пояснити «незрозумілості» в поведінці селянських господарств, О. В. Чаянов звернувся до теорії Джевонса, який розглядав поведінку споживача як вибір між корисністю блага і вагою праці, необхідною для придбання цього блага. Для розкриття сутності цього питання наведемо сучасну інтерпретацію чаянівської теорії, яка використовується його послідовниками. Основна особливість селянських господарств полягає в тому, що вони одночасно є виробничою і споживчою одиницею. Отже, поєднують у своїй діяльності дві мети – виробничу (максимізація доходу) і споживчу (зростання добробуту всіх членів домогосподарства).

На переконання О. В. Чаянова, специфічна мотивація, характерна для селянських господарств, не є вродженою і є властивою для селян. Він виділяє низку зовнішніх факторів, які характеризують формування такої мотивації. У сучасній теорії ці фактори інтерпретуються як обмеження для прояву функції максимізації (концепція обмеженої раціональності).

Одним із таких обмежень є традиційний рівень споживання. Емпіричні дані, зібрані однодумцями дослідника, продемонстрували, що розширення споживчих запитів селян здійснюється вкрай повільно.

Іншим обмежувачем є мінімальний рівень доходу. Коли доходи селянських господарств не досягають навіть такого рівня, вони готові запропонувати свою робочу силу за будь-який, навіть найменший дохід. Саме в цих умовах виникають «голодні оренди», коли селяни платять за використання землі не тільки звичайну ренту, але також весь прибуток і частину своєї заробітної плати, яку б вони отримали в умовах капіталістичного виробництва.

Наступний обмежувач – відсутність ринку робочої сили. Він безпосередньо впливає на обсяги виробництва, які повторюють у своїй динаміці демографічні зміни селянського домогосподарства,

оскільки немає можливості найняти додаткову робочу силу, навіть якщо цього вимагають умови виробництва.

Значну роль аналізованих теорій відіграв розвиток філософії неопозитивізму на кінці XIX – початку XX ст. і його вплив на методологію економічної науки. У цьому, на наш погляд, полягає істотна відмінність у сприйнятті наукових теорій в XIX і XX ст. Якщо в XIX ст. закони, представлені в теоріях, ототожнювалися із реально існуючими закономірностями, то в XX ст. їх почали розглядати як зручний варіант формалізації наявної інформації (ідеї Маха і Пуанкаре, так звана методологія конвенціоналізму) [6].

Виходячи із стратегічних цілей, можна виділити кілька основних моделей розвитку суб'єктів сільської сімейної економіки:

– модель трудового фермерського господарства – характерна для сімейних господарств, які почали свою діяльність у сфері агробізнесу на основі використання праці лише членів сільського домогосподарства. У сучасній економічній літературі трудові фермерські господарства часто називають селянськими, підкреслюючи їх трудову сутність;

– модель фермерського господарства, заснованого на використанні найманої праці. Вона реалізується фермерськими господарствами на основі використання найманої праці. За своєю сутністю господарство такого типу подібне до приватного підприємства, а сімейний характер бізнесу виявляється тільки через володіння правом власності й оренди на сільськогосподарські угіддя та необоротні активи, в також сімейне управління виробництвом;

– модель сімейної корпорації.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що економічна доцільність тієї чи іншої моделі селянського господарства визначається на основі впливу численних чинників як внутрішнього, так зовнішнього середовища.

Відповідно, необхідно розглянути прояви теорії стійкості малих селянських господарств. Дрібне виробництво в сільському господарстві має нібито перевагу перед великим і тому більш життєздатне. На думку прихильників цієї теорії, перевага дрібного селянина полягає насамперед у працелюбстві та ощадливості. Як вказує один із послідовників цієї теорії М. І. Буздалов: «Із приводу дрібного виробництва, особливо присадибного сімейного, прихильниками нібито «безперечного» пріоритету й абсолютних переваг великого, у тому числі й особливо колективного виробництва висувається цілий арсенал необґрунтованих оцінок і узагальнень: важка, ледве не рабська праця, примітивна техніка й технологія, незахищеність від зовнішніх факторів і умов, недоспоживання і т. д. При цьому вони забувають, що це праця добровільна, творча, яка базується на високій особистій зацікавленості й соціальної активності, задоволеності цією працею, що не залишає, як у «суспільному виробництві», часу для пияцтва, неробства та інших шкідливих звичок. У першому випадку – пасивне перебування на роботі з постійною думою про своє господарство, у другому – турботливе, ощадливе ведення останнього без яких-небудь публічних скарг на тяжкість праці, її тривалість» [7].

Як наголошує В. В. Крилов у книзі «Теорія формацій»: «Чисто статистичними методами було розраховано, що докапіталістичні способи праці й натуральна замкнутість господарства міцно втримуються в умовах, коли виробництво на душу населення не перевищує 200–250 дол. США. Тільки позаекономічні, податкові й тому подібні заходи дозволяють у цих умовах збільшувати товарний вихід продукції, часто за рахунок особистого споживання самих виробників». Під «працелюбством» приховано значні обсяги затраченої живої праці, яка пов'язана із низьким рівнем продуктивності і в цей же час свідчить про його «нестійкість» [8].

Так, у трудовому дрібнотоварному селянському господарстві голова органічно поєднує в собі функції виробника, організатора, керівника. Однак його професіоналізм, підприємницькі здібності впливають на ступінь і результативність використання цих функцій. Так, М. П. Макаров у своїй праці «Селянське господарство і його інтереси» (1917), не проповідуючи марксистські економічні догми і погляди, в тому числі на природу сім'ї, її роль і місце в суспільстві та суспільному виробництві, відзначав, що основним предметом наукового аналізу сімейного селянського господарства, як активного елемента аграрної структури, є «культурне» господарство. У «некультурному» сімейному господарстві, яке ведеться «по-старому», організаторська діяльність виконується, але виконується «несвідомо». У розвиненому селянському господарстві, особливо коли вводиться система бухгалтерського обліку з використанням спрощеного рахівництва, селянин-господар усвідомлює, що він не тільки «працівник», а й організатор всіх робіт в господарстві й організатор «самого господарства» [9].

Необхідно торкнутися ще однієї досить важливої проблеми, яка виступає стримувальним чинником впровадження нових технологій виробництва сільськогосподарської продукції – це сільський консерватизм, характерний для дрібного товаровиробника. У цьому зв'язку доречно звернутися до К. Маркса: «Дрібна земельна власність, по суті своїй, виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, скотарство у великих розмірах, все більше і більше застосування науки ... ». «Гігантське розкрадання людської сили. Дедалі більше й більше погіршення умов виробництва і подорожчання засобів виробництва є закон парцельної (дрібною) власності» [10].

Отже, з економічного погляду альтернативи великотоварному виробнику сільськогосподарської продукції на даний час не існує. Як зазначав О. В. Чаянов, «...ми безумовно повинні визнати, що при інших умовах велике господарство завжди має перевагу перед господарством дрібним. Це – основний економічний закон і було б безглуздо його відкидати» [11].

Нинішні умови розвитку сільського господарства підтверджують таке припущення. У великотоварному господарстві створено умови для використання високопродуктивної техніки, впровадження новітніх технологій і т. ін. За Г. І. Чупровим: «Основна перевага великого землеробського господарства, яка кидається в очі при порівнянні його з дрібним, полягає в можливості використання у виробництві різного виду машин, які економлять працю і поліпшують продукт» [12].

Необхідно зазначити, що технологія виробництва сільськогосподарської продукції, що передається із покоління в покоління, ґрунтується, насамперед, на екологічній інтуїції селянина, яка вже втрачена у фермера – «підприємця на землі. Як слушно зазначав М. Лоренц, «нездатність відчувати повагу – небезпечна хвороба нашої цивілізації. Наукове мислення, не засноване на досить широких знаннях свого роду, половинчата наукова підготовка, веде до втрати поваги до спадкоємності традицій. Всезнаючому педанту здається неймовірним, що в перспективі обробіток землі так, як це робив селянин із незапам'ятних часів, краще і раціональніше американських агрономічних систем, технічно досконаліше і призначених для інтенсивної експлуатації, які в багатьох випадках викликали опустелювання земель протягом всього двох-трьох поколінь...» [13].

Бажання отримати максимальну величину прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції стимулює до впровадження інтенсивних методів його ведення, що негативно позначається на якісних характеристиках земельних ресурсів. Так, ще К. Маркс зазначав: «У сучасному, капіталістичному землеробстві, як і в сучасній промисловості, підвищення продуктивної праці купуються ціною руйнування і виснаження самої робочої сили. Крім того, будь-який прогрес капіталістичного землеробства є не тільки прогрес в мистецтві грабувати робітника, але і в мистецтві грабувати ґрунт... Капіталістичне виробництво, розвиває техніку і комбінацію суспільного процесу виробництва лише таким шляхом, що воно підриває в той самий час джерела всякого багатства: землю і робітника» [14].

Розвиток великотоварного виробництва за рахунок дрібного призводить до знищення селянства як класу чи соціальної групи. У науковій літературі цей процес має назву «розселянювання». Фактично він розпочався з процесу огорожування в Англії [15].

І той факт, що процес «розселянювання» у підсвідомості більшості селян ще не завершився, знайшов відображення у ставленні до своєї земельної ділянки фермерського господарства. Дрібне виробництво сільськогосподарської продукції, яке представлене особистим селянським господарством, не має можливості забезпечити потребу постійно зростаючого населення в продуктах харчування. Таку проблему спроможне вирішити лише високотоварне виробництво і за ним перспектива. «Саме індустрія, – зазначав Каутський, – створила технічні й наукові умови нового, раціонального землеробства, саме вона еволюціонувала землеробство за допомогою машин і штучних добрив, за допомогою мікроскопа і хімічної лабораторії, що зумовило прояв технічної переваги великого капіталістичного виробництва над дрібним селянським виробництвом» [16].

Стійкість дрібного сімейно-трудоного селянського господарства підтверджує історичний досвід країн Заходу, зокрема Польщі, де завжди сільське господарство базувалося на індивідуальних виробниках. Знання процесів, що відбуваються в селянському господарстві, вивчення масових статистичних даних спонукали О. В. Чаянова до розробки теорії диференційованих оптимумів щодо розміру господарства, його споживчих і виробничих характеристик. В одній із найвідоміших своїх праць – «Нариси з теорії трудового господарства», він виступив як представник математичного напрямку в економіці, послідовник відомих економістів математичної школи В. Я. Железнова та В. К. Дмитрієва [17].

О. В. Чаянов вбачав соціалістичне підґрунтя кооперації, сприймав її як кооперативну форму реалізації загальнолюдської ідеї про взаємодопомогу, справедливою для будь-якого часу і будь-якого суспільства. «Єдино можливий в наших умовах шлях внесення в селянське господарство елементів міцного господарства, індустріалізації і державного плану, – відзначав він, – це шлях кооперативної колективізації, поступового і послідовного відокремлення окремих галузей від індивідуальних господарств і організації їх у зовнішніх формах великих громадських підприємств» [18]. Кооперування селянства передбачало повну добровільність, відсутність тиску на селянина.

В економічній теорії у зв'язку з цим набула поширення теорія сімейної ферми, яка є різновидом теорії стійкості дрібного селянського господарства. О. В. Чаянов стверджував, що «господарство селянське є насамперед господарство сімейне, весь лад якого визначається розміром і складом його споживчих запитів і його робочих рук..., завданням трудового селянського господарства є забезпечення засобів існування господарюючій родині шляхом найбільш повного використання наявної в її розпорядженні робочої сили» [19].

Ефективність сімейної ферми О. В. Чаянов пояснював сімейною організацією праці, де визначальними суб'єктами є члени домогосподарства, які застосовують власну працю. Необхідно відзначити двоїстість їхньої поведінки. З одного боку, поведінка кожного з членів сімейної ферми визначається принципом методологічного індивідуалізму: «... люди розглядаються ... як єдині суб'єкти, які приймають остаточні рішення з приводу як колективних, так й індивідуальних дій». Їх поведінка є

раціональною. Вони аналізують можливість настання будь-яких подій і роблять оптимальний вибір рішень на основі порівняння економічних вигід і витрат [20].

Водночас К. Маркс поряд із ремісниками кваліфікував селян як товаровиробників, «виробництво яких не підлягає капіталістичному способу виробництва ... Незалежний селянин або ремісник піддається роздвоюванню. Як власник засобів виробництва він є капіталістом, як працівник – своїм власним найманим робітником». ... «Абсолютною межею для нього як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата, що він сплачує сам собі. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він буде обробляти свою землю – часто аж до тих пір, коли покривається лише фізичний мінімум заробітної плати» [21]. Цим Маркс пояснює відносно стабільність парцельних господарств і той факт, що «... у країнах з перевагою парцелярної власності ціна на хліб є нижчою, ніж у країнах з капіталістичним способом виробництва» [22].

Особливістю функціонування сімейної ферми є значний вплив культури на відтворювальний процес. Культура розглядається як динамічний потік «... масових культурних практик: культура це не те, що люди мають, а те, що вони роблять» [23]. Будучи раціональним і діючи в своїх інтересах, він намагається втриматися на землі, що передбачає автономний розвиток сімейної ферми, «закритість спілкування домашніх» і «свободу зберігати свою індивідуальність всередині будь-яких громадських структур та об'єднань» [24].

Нормою поведінки сімейної ферми в несприятливих ринкових умовах розглядається так звана самоексплуатація, що зумовлює виняткове виживання, стійкість сімейної ферми. За О. В. Чайновим: «Коливання цін не відіграє для натурального господарства ніякої ролі, для грошового може виявитися згубним ... У випадку ж більш широких, особливо міжнародних ринків ця відповідність зникає і грошовий дохід десятини набуває форму звивистої кривої» [25]. Стійкість сімейної ферми зумовлена синергетичним ефектом, що виникає у результаті поєднання технологічних, економічних і культурних засад сімейної ферми.

У межах сімейної ферми створюється особлива система санкцій, зважаючи на визначальну роль неформальних інститутів. Порушення прийнятих неформальних норм поведінки передбачає зростання економічних витрат і зменшення доходу. Тому члени сімейної ферми відчувають почуття провини і сорому (інформація про вчинок поширюється швидко) від зробленого, інформаційні санкції і т. д. [26].

Сімейне господарство функціонує як основна одиниця сільського співтовариства. В його межах особа підпорядковується формалізованій сімейно-рольовій поведінці та патріархальній владі. «Сім'я і господарство сприймаються майже як синоніми», – стверджувала Т. Нефьодова у своїй роботі про порядок спадкоємства селян [27].

Розглянуті характерні риси сімейної ферми зумовлюють особливості її бізнес-моделі. До основних факторів, що визначають виробничо-господарську діяльність у сфері агробізнесу, можна віднести: розмір сімейної ферми і якість людського капіталу домогосподарства, сформоване інституційне зовнішнє середовище; екологічну ситуацію.

Узагальнюючи дослідження науковців щодо формування теоретичної основи функціонування фермерських господарств, зокрема сімейних, необхідно зазначити, що їхня діяльність базується на концепції трудових селянських господарств підприємницького типу. Багатоваріантність їх економічної поведінки є відповідною реакцією на прояв впливу чинників зовнішнього середовища.

Положення теорії О. В. Чайнова набувають надзвичайної актуальності для сучасного розвитку селянського, або, за новітньою термінологією – «фермерського» господарства. Розглядаючи його теорію, слід враховувати той факт, що він розумів, як зробити її реальною силою. Становлення фермерства вимагає фінансової підтримки, розвитку кредитної політики, кредитних центрів, подібних Московському народному (кооперативному) банку, організації безлічі кредитних товариств. У свою чергу це передбачає відповідальність за взятими зобов'язаннями, розвиток цивілізованих економічних відносин на певній правовій основі [28].

Необхідно зазначити, що у стратегічних програмах розвитку аграрного сектору економіки стійке сімейно-трудове селянське, фермерське господарство розглядається як основа сільськогосподарського виробництва та аграрного устрою України.

Висновки з проведеного дослідження. Вважаємо, що основними ознаками сімейно-трудового селянського, фермерського господарства є задоволення його потреб – як мета, і використання власної праці у виробництві – як засіб досягнення цієї мети. Стійкість і виживання трудових селянських господарств підприємницького типу в нинішніх умовах, на нашу думку, пояснюється властивими лише їм особливостям і перевагами, відсутністю найманої праці та, відповідно, категорії «заробітна плата»; значним впливом чисельності членів домогосподарств на потенціал і трудову активність робочої сили сімейного, малого фермерського господарства; нефіксованими межами трудового дня, селянське домогосподарство самостійно визначає свою організацію, складає організаційний план, а отже, визначає ступінь самоексплуатації; відсутній зовнішній контроль за виробничим процесом, оскільки основні працівники – члени одного домогосподарства; для обігу капіталу характерним є різке скорочення меж «капіталізації» у фермерському господарстві, зокрема сімейному, що пов'язано з його особливою мотивацією діяльності, яка полягає, на відміну від інших організаційно-правових форм господарювання

корпоративного сектору аграрної економіки, не в отриманні доходу, а в споживанні й відтворенні ресурсного потенціалу фермерського господарства, що здебільшого базується на сімейній основі.

Очевидно, що забезпечення багатогалузевості фермерських господарств за рахунок здійснення несільськогосподарської діяльності дозволяє нівелювати вплив сезонності на зайнятість членів фермерського господарства, що в кінцевому результаті веде до підвищення його конкурентоспроможності на ринку. Навіть у країні «суцільної фермеризації» – США, велика кількість фермерів і членів їхніх родин живуть в основному на доходи від позафермерської діяльності. І хоча вони, як зазначають науковці, знаходяться на периферії американського сільського господарства й за своєю суттю є підсобними господарствами їхніх власників, проте все ж є поширеними й одержали в літературних джерелах назву «фермери-дачі» або «хобі-ферми» [29]. Це явище іноді називають «фермерством неповного часу», на яке, за словами М. Г. Ведрова, «довго дивилися як на якийсь перехідний стан або як на відхід з фермерства, або як на прихід у фермерство. Пора, нарешті, зрозуміти, що ми маємо справу зі стійким, життєздатним і постійним феноменом» [30]. Особливістю відтворення фермерських господарств є наявність тісного взаємозв'язку з товарним ринком як продавця і покупця.

Зарубіжний досвід та вітчизняна практика доводять, що незалежно від форм власності та господарювання економічно стійкими є ті суб'єкти господарювання, які організують замкнутий виробничий цикл виробництво-переробка-реалізація продукції. Отже, стратегічними пріоритетами подальшого становлення фермерства повинні стати заходи, які передбачають стимулювання розвитку кооперації та інтеграційних процесів у сфері виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, включення до агропродовольчих ланцюгів дрібних товаровиробників, посилення ролі фермерства в розвитку сільських територій та ін.

Література

1. Schultz T. W. *Transforming Traditional Agriculture*. Yale University Press, 1964. P. 81-85.
2. Lipton M. The theory of the optimizing peasant. *Journal of Development Studies*. 1968. Vol. 4. No. 3. P. 327-351.
3. Чаянов А. В. Опыт изучения изолированного государства. *Труды Высшего семинария с.-х. экономики и политики*. Москва : Госиздат, 1921. Вып. 1. С. 34-38.
4. Nakajima C. Subsistence and commercial family farms: some theoretical models of subjective equilibrium. In: *Subsistence Agriculture and Economic Development* / Ed. by C. R. Wharton, Jr. London, 1970. P. 165-185.
5. Low A. *Agricultural Development in Southern Africa: Farm Household-Economics and the Food Crisis*. London, 1986. P. 68-72.
6. Пуанкаре А. Математика и логика. Новые идеи в математике. Петроград : Образование, 1915. 146 с.
7. Буздалов Н. И. Избранные труды: в 3-х т. Москва : Всерос. ин-т аграр. пробл. и информатики им. А.А. Никонова, 2008. Т. 1. Интенсификация, земельная рента, эффективность. 325 с.
8. Крылов В. В. Теория Формаций. Москва : Восточная литература РАН, 1997. 34 с.
9. Шанин Т. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Москва : Прогресс-Академия, 1992. 428 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Сочинения. 2-е изд. Москва, 1968. Т. 46. Ч. I. 585 с.
11. Чаянов А. В. Номографические элементы экономической географии. *Труды Высшего семинария с.-х. экономики и политики*. Москва : Госиздат, 1921. Вып. 2. С. 23-35.
12. Тимирязев К. А. Из воспоминаний о двух поколениях. Памяти А. И. Чупрова и И. А. Петровского. *Русские ведомости*. 1913. № 230. С. 54-63.
13. Лоренц М. О. Методы измерения концентрации богатства. 1905. 34 с.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Сочинения. 2-е изд. Москва, 1969. Т. 46. Ч. II. 626 с.
15. Назимов И. Н. Элементы капитала в крестьянском хозяйстве. Москва; Ленинград, 1929. 160 с.
16. Брайович С. М. Карл Каутский – эволюция его воззрений. Москва : Наука, 1982. 34 с.
17. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. Москва : Экономика, 1989. 492 с.
18. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. Москва : Наука, 1991. 121 с.
19. Чаянов А. В. Избранные труды. Москва : Колос, 1993. 574 с.
20. Чаянов А. В. К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства. *Экономическое наследие А.В. Чаянова*. Москва : Издательский Дом ТОНЧУ, 2006. С. 59-106.
21. Маркс К., Энгельс Ф. Экономическо-философские рукописи 1844 года. Сочинения. 2-е изд. Москва, 1968. Т. 42. С. 97.

22. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Критика политической экономии. Киев : Государственное издательство литературы УРСР, 1963. Т. 23. С. 597.
23. Рылько Д. В степях Миннесоты. *Агроинвестор*. 2009. № 2. С. 34-38.
24. Тамбовцев В. Л. Фактор культуры в экономике: методология анализа. *Институциональная трансформация экономики: российский вектор новой индустриализации*: материалы IV Междунар. науч. конф.: в 2 ч. / отв. ред. Е. А. Капогузов, Г. М. Самошилова. Омск : Изд-во Ом. гос. ун-та, 2015. Ч. 1. С. 24-29.
25. Чаянов А. В. Изоцены ржи 1909–1913, 1917 и 1920 гг. (по материалам Конъюнктурного Института Петровской сельскохозяйственной академии). *Крестьянское хозяйство. Избр. тр.* Москва : Экономика, 1989. 34 с.
26. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
27. Нефедова Т., Пэллот Дж. Неизвестное сельское хозяйство, или Зачем нужна корова? Москва : Новое издательство, 2006. 356 с.
28. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. 4-е изд. Москва : Центральное Товарищество «Кооперативное издательство», 1925. 77 с.
29. Черепанов М. Организация крестьянского хозяйства на базе ЛПХ. *АПК: экономика, управление*. 1992. № 4. С. 85-86.
30. Ведров Н. Г. Фермерство или община? *Земля сибирская, дальневосточная*. 1992. № 5-6. С. 8-9.

References

1. Schultz, T. W. (1964), *Transforming Traditional Agriculture*, Yale University Press, London, United Kingdom, pp. 81-85.
2. Lipton, M. (1968), "The theory of the optimizing peasant", *Journal of Development Studies*, Vol. 4, no. 3, pp. 327-351.
3. Chaianov, A.V. (1921), "Experiences in the study of an isolated state", *Trudy Vysshego seminarii s.-kh. ekonomii i politiki*, Gosizdat, Moscow, Russia, Iss. 1, pp. 34-38.
4. Nakajima, C. (1970), "Subsistence and commercial family farms: some theoretical models of subjective equilibrium", In: Wharton, C. R. and London, Jr. *Subsistence Agriculture and Economic Development*, pp. 165-185.
5. Low, A. (1986), *Agricultural Development in Southern Africa: Farm Household-Economics and the Food Crisis*, London, United Kingdom, pp. 68-72.
6. Puankare, A. (1915), *Matematika i logika. Novye idei v matematike* [Mathematics and logic. New ideas in mathematics], Obrazovanie, Petrograd, Russia, 146 p.
7. Buzdalov, N.I. (2008), *Izbrannye trudy: v 3-kh t.* [Selected Works: in 3 volumes], Vseros. In-t agrar. Probl. i informatiki im. A.A. Nikonova, Moscow, Russia, Vol. 1. Intensification, land rent, efficiency, 325 p.
8. Krylov, V.V. (1997), *Teoriia Formatsiy* [Formation Theory], Vostochnaia literature RAN, Moscow, Russia, 34 p.
9. Shanin, T. (1992), *Velikiy neznakomets: krestiane i fermery v sovremennom mire* [The great stranger: peasants and farmers in the modern world], Progress-Akademiia, Moscow, Russia, 428 p.
10. Marks, K. and Engels, F. (1968), *Ekonomicheskie rukopisi 1857–1859 godov. Sochineniia*. [Economic manuscripts of 1857–1859. Compositions], 2nd ed., Moscow, Russia, Vol. 46, Part I, 585 p.
11. Chaianov, A.V. (1921), "Nomographic elements of economic geography", *Trudy Vysshego seminarii s.-kh. ekonomii i politiki*, Gosizdat, Moscow, Russia, Iss. 1, pp. 34-38.
12. Timiriazev, K.A. (1913), "From the memories of two generations. In memory of A.I. Chuprov and I.A. Petrovskiy", *Russkie vedomosti*, no. 230, pp. 54-63.
13. Lorents, M.O. (1905), *Metody izmereniia kontsentratsii bogatstva* [Methods for measuring wealth concentration], 34 p.
14. Marks, K. and Engels, F. (1969), *Ekonomicheskie rukopisi 1857–1859 godov. Sochineniia*. [Economic manuscripts of 1857–1859. Compositions], 2nd ed., Moscow, Russia, Vol. 46, Part II, 626 p.
15. Nazimov, I.N. (1929), *Elementy kapitala v krestianskom khoziaystve* [Elements of capital in the farm], Moscow, Leningrad, USSR, 160 p.
16. Brayovich, S.M. (1982), *Karl Kautskiy – evoliutsiia ego vozzreniy* [Karl Kautsky – the evolution of his view], Nauka, Moscow, USSR, 34 p.
17. Chaianov, A.V. (1989), *Krestianskoe khoziaystvo. Izbrannye trudy* [Peasant farming. Selected Works], Ekonomika, Moscow, Russia, 492 p.
18. Chaianov, A.V. (1991), *Osnovnye idei i formy organizatsii selskokhoziaystvennoy kooperatsii* [The main ideas and forms of organization of agricultural cooperation], Nauka, Moscow, Russia, 121 p.
19. Chaianov, A.V. (1993), *Izbrannye trudy* [Selected Works], Kolos, Moscow, Russia, 574 p.

20. Chaianov, A.V. (2006), "On the theory of non-capitalist systems of economy". In: *Ekonomicheskoe nasledie A.V. Chaianova* [The economic heritage of A.V. Chaianova], Izdatelskiy Dom TONChU, Moscow, Russia, pp. 59-106.
21. Marks, K. and Engels, F. (1968), *Ekonomicheskoe-filosofskie rukopisi 1844 goda. Sochineniia*. [Economic and philosophy manuscripts of 1844. Compositions], 2nd ed., Moscow, Russia, Vol. 42, pp. 97.
22. Marks, K. and Engels, F. (1963), *Kapital. Krytyka politychnoi ekonomii* [Capital. Criticism of political economy], Derzhavne vydavnytstvo literatury URSS, Kyiv, Ukrainian SSR, Vol. 23, pp. 597.
23. Rylko, D. (2009), "In the steppes of Minnesota", *Agroinvestor*, no. 2, pp. 34-38.
24. Tambovtsev, V.L. (2015), "Culture factor in economics: analysis methodology", *Institutsionalnaia transformatsiia ekonomiki: rossiyskiy vektor novoy industrializatsii: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf.: v 2 ch.* [Institutional Transformation of the Economy: The Russian Vector of New Industrialization: Proceedings of the IV International Scientific Conf.: in 2 part], Izd-vo Omskogo gosudarstvennogo universiteta, Omsk, Russia, Part 1, pp. 24-29.
25. Chaianov, A.V. (1989), "Izoprice of rye 1909-1913, 1917 and 1920 (Based on materials from the Market Institute of the Petrovsky Agricultural Academy)". In: *Krestianskoe khoziaystvo. Izbrannye trudy* [Peasant farming. Selected Works], Ekonomika, Moscow, Russia, 34 p.
26. Nort, D. (1997), *Instituty, institutsionalnye izmeneniia i funktsionirovanie ekonomiki* [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy], Fond ekonomicheskoy knigi "Nachala", Moscow, Russia, 180 p.
27. Nefedova, T. and Pellot, Dzh. (2006), *Neizvestnoe selskoe khoziaystvo, ili Zachem nuzhna korova?* [Unknown agriculture, or Why do we need a cow?], Novoe izdatelstvo, Moscow, Russia, 356 p.
28. Chaianov, A.V. (1925), *Kratkiy kurs kooperatsii* [Short course of cooperation], 4th ed., Tsentralnoe Tovarishchestvo "Kooperativnoe izdatelstvo", Moscow, USSR, 77 p.
29. Cherepanov, M. (1992), "Organization of peasant farming on the basis of PSF", *APK: ekonomika, upravlenie*, no. 4, pp. 85-86.
30. Vedrov, N.G. (1992), "Farming or community?", *Zemlia sibirskaya, dalnevostochnaya*, no. 5-6, pp. 8-9.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2020 р.